

УДК 821.161.2

ІДЮСТИЛЬОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЛЬОРОПОЗНАЧЕННЯ В АСПЕКТІ ТЕОРІЇ ПРОТОТИПІВ

Парасін Н. Д.

Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

У статті проаналізовано форми позначення білого кольору в поезії Т. Шевченка в аспекті теорії прототипів. Зроблено спробу визначити прототипні ознаки білого кольору як сукупності певних ознак і виявити форми еталонних асоціацій кольоропозначення «білий».

Ключові слова: прототип, колір, поезія Т. Шевченка.

Постановка проблеми. Лексика кольоропозначень цікавить лінгвістів віддавна, оскільки кольоропозначення є чітким, легким для сприйняття пластом, здатним відтворити мовну картину індивіда й етносу загалом. До того ж, кольоропозначення утворюють чітку таксономічну систему, зрівнятися з якою можуть хіба що так звані етно-біологічні класифікації. Нині важко не тільки назвати основні праці, побудовані на основі вивчення кольоропозначень, а й головні напрями цього вивчення. Зокрема, в останні роки увага дослідників була спрямована на такі вектори лінгвального опису, як зіставлення системи кольоропозначення і механізму сприйняття кольору (Р. МакЛаурі, В. Іванов); соціокультурні вияви мовного відтворення кольору (К. Джеймсон, П. Кей), етнопсихологічний аспект (Р. М. Фрумкіна), історичний (Ю. В. Норманська) та ін.

Огляд наукової літератури. В українському мовознавстві назви кольорів розглядаються насамперед у зв'язку з вивченням окремих ідіостилів (А. Критенко, Т. Панько, В. Дяченко, Л. Савченко) та з аналізом поетичного вираження певної епохи, стилю тощо (дисертації Т. Берест, Т. Беценко, Л. Пустовіт, Л. Савченко, Г. Сюті; монографія Л. Ставицької).

Особливої популярності в сучасному мовознавстві набули різноманітні прийоми лінгвістичного опису, побудовані на визнанні того, що набір мовних засобів вичерпний, а можливості використання мови безконечні. Прихильники теорії прототипів і споріднених з нею способів презентації мовних знань намагаються використати цю ознаку як найбільш важливу рису природної мови, зв'язану з безконечними можливостями людського пізнання – людської когніції [2, с. 32].

В галузі кольористики теорія прототипів розвивалася на ідеях Б. Берліна і П. Кея [10], які визначили так звані основні, або фокусні кольоропозначення на основі чотирьох критеріїв: слово мусить бути непохідним, тобто мати одне лексичне значення; його семантика не повинна об'єктивуватись в кольоропозначенні із вказівкою на відтінок; слово мусить реалізовувати широкі можливості сполучуваності з різними референтами; слово має бути психологічно значимим для

мовця. Якщо статус основного кольоропозначення викликає сумнів, доцільно скористатися додатковими критеріями, зокрема: лексема повинна характеризуватися значними словотвірними можливостями; слово не може означати і колір, і предмет (золотий); слово не може бути порівняно недавнім запозиченням; складні й складноскорочені слова не виступають у ролі основних кольоронайменувань.

Ідеї Б. Берліна і П. Кея розвинули і модифікували Е. Рош, Дж. Лакофф та багато інших дослідників, в результаті чого сформувалась теорія прототипів та категорій базового рівня [див.: 5, с. 203].

Теорія прототипів [2, с. 39-40] ґрунтована у розумінні того, що: 1) поява прототипів є результатом такого перетворення сітки відношень між представниками різних категорій, коли поступово узагальнюються відношення подібності; 2) при формуванні прототипів у дітей провідним моментом виступає здатність предмета кидатися в очі; 3) засвоєння і використання мовного виразу, що номінує прототипне явище, відбувається значно простіше, аніж у випадку з непрототипним; 4) чим ширшою є варіативність референтів прототипа, тим швидше засвоюється типологія предметів. Прототип – це не просто статистично виділений елемент області, а динамічний концепт, що складається з оптимальних представників і з цільового образу предметної області, а також різноманітних деформацій і відхилень; 5) вираз, який стосується непрототипного представника, не засвоїться доти, доки в поле зору людини не попаде типовий випадок; 6) внутрішня суб'єктивна впевненість є максимальною при користуванні прототипними представниками; 7) прототип не обов'язково мусить бути чітко реалізованим і конкретним. Часто це ідеальний тип: оптимальний і разом з тим нереальний; абстракція, наукова конструкція, що об'єднує характерні властивості; 8) причиною ілюзії, ніби всім елементам класу притаманні спільні ознаки, полягає в тому, що при сприйманні виразу зазвичай актуалізуються саме прототипні представники класу, які, за визначенням, втілюють у собі всі спільні ознаки; 9) чим складніший об'єкт, тим вищою є вірогідність того, що в ролі оптимального він буде оцінюватися не з однієї точки зору, а з багатьох.

Базуючись на підходах, окреслених в працях зарубіжних мовознавців

(Т. Гівон, Е. Холенстейн та ін.), В. З. Дем'янков виділяє дві основні форми прототипів: це або одиниця, у якій найбільшою мірою проявляються властивості, спільні для всіх членів групи, або одиниця, що реалізовує ці властивості у найбільш чистому вигляді і найбільш повно, без домішки інших властивостей [2, с. 38].

Дослідження кольоропозначень набрало значних масштабів у кінці ХХ століття. Українське мовознавство поки тільки окреслює підходи до вивчення прототипів, хоч на рівні концептів, які розглядаються як реалізації прототипів, і когнітології загалом уже можна говорити про серйозні надбання (О. Селіванова, Н. Слухай та ін.). З огляду на сказане визначаємо **метою роботи** виявлення тих характеристик кольору, які можна вважати прототипними. Специфікою нашої студії є вивчення ознак конкретного кольору на матеріалі поезії одного автора. Такий підхід дещо обмежує рамки роботи, проте дає змогу побудувати каркас, на основі якого можливі подальші дослідження. Для аналізу обираємо кольоропозначення (далі – КП) білого як барви, що визнається найдавнішою в процесі людського світосприйняття, має високу авторську частотність відтворення і значний ідейний та

естетичний потенціал. Джерелом вивчення є поезія Т. Шевченка, яка найбільш повно виявила природну здатність українського слова об'єктивувати реальний зміст і трансформувати його в ідіостильових варіантах. Мету роботи конкретизуємо у завданнях: визначити прототипні ознаки білого кольору як сукупності певних ознак; виявити форми еталонних реалізацій КП «білий».

За кількісним наповненням колорема білий (85 слововживань) займає друге місце після чорний (119 слововживань), разом з якою суттєво відривається від інших, зокрема, синього, зеленого, червоного та інших, кожен з яких не перевищує 70 слововживань.

Важливість колірної характеристики засвідчена розвиненою системою форм, що об'єктивують ознаку. Аналіз лексичних вербалізаторів поняття «білий» у порівнянні з іншими колоремами, використаними в поезії Т. Шевченка, показує, що саме форми вираження білого кольору є найбільш різноманітними і охоплюють 8 словотвірних моделей з 10, засвідчених в аналізованих творах. Типовою для виявлення ознаки «білий» є прикметник *білий*, що займає майже 60 % слововживань. Широко представлені нестягнені формами прикметників: *білая, білес, білії, білолиця*; похідні ад'єктиви з суфіксами *-еньк-, -есеньк-*: *біленький, білесенький*; складені прикметниково-іменникові форми: *білолиций, білохатий*; іменник *білиця*; субстантивовані найменування: *білолиций*; дієслова: *біліти, побіліти, забіліти, обіліти*; ад'єктивованій дієприкметник *побілілий*. Окрім указаних, колірна риса представлена ще тільки одиничними прикладами складеного прикметника *червоно-рожевий* та складеними іменниками з першою частиною, що визначає забарвлення, такими, як, наприклад, *чорнобривець*, які відсутні в лексичному полі «білий».

Аналізована колірна ознака притаманна широкому колу референтів. Іменникові поширювачі КП «білий» представляють зовнішність людини (26 слововживань), одяг (19), будівлі і місця проживання (15), пори року (10), небесні об'єкти (9), пір'я птахів (3), площу, покриту деревами (1), цвіт (1), об'єкти земної площі (1), узагальнене поняття «світ» (1), предмет (1). Найбільш продуктивною виявилась модель «білий + зовнішність людини», представлена назвами конкретних частин людського тіла: *біле лице* (15 компонентів, 16 % білого), *білі руки* (5), *біле тіло* (3), *білі ребра* (1), *біле лоно* (1), *білі коси* (1). Усі номени, окрім останнього, виявляють безпосередній логічний зв'язок з поняттям «шкіра», тому саме форму «біла шкіра» можна вважати прототипною для цього класу предметів. Синтагматичні зв'язки білого з назвами одягу реалізувались у домінантах *біла сорочка* (10 компонентів, 11 %), *білі хати* (6), *білі палати* (5), *білий місяць* (6). Характерні риси художньо-естетичної реалізації складників означеного мікрополя, зокрема, використання кольоропозначень у прямому значенні, зумовлюються настановою автора на актуалізацію, з одного боку, їх усталених значень, з іншого, – образно-символічних, пов'язаних із семіосферою української міфології та фольклору.

У мові системно закріпленим експонентом ознаки виступає лексико-граматичний клас прикметника. Колір є інгерентною ознакою, притаманною предмету як риса, яка визначає його сутність, але виникнення у мовленні нових словосполучень веде до семантичних зрушень в семемі – до втрати одних семантичних компонентів і виникнення інших. Зміни спричинюють появу нової

семемі, яка характеризується своїми, новими парадигматичними відношеннями [9, с. 59-60]. Механізм розвитку лексико-семантичної варіативності будується на дії двох основних процесів: зсуву і перенесення; семантичний зсув включає зміну значення всередині однієї концептуальної сфери, а семантичне перенесення охоплює семантичні інновації на основі взаємодії різних почуттєвих сфер [4, с. 43]. У рамках семантичного зсуву виділяється семантичне переосмислення на основі розширення і зміщення. Розширення значення є аналогом індукції і відповідає спрямуванню думки від конкретного до абстрактного. У сфері прикметника *білий* це явище відбувається на основі актуалізації значення «світлий»: *Заступила чорна хмара та білу хмару* [8, с. 44]. До цієї ж групи відносимо актуалізацію семи «той, що продукує / відбиває світло, сяє»: *Собор Мазепин сяє, біліє, Батька Богдана могила мріє, Київським шляхом верби похилі Три братні давні могили вкрили* [8, с. 41]. Зміщення семантики реалізується також у моделі, в якій КП набуває додаткового значення «пустота»: *Надувся вітер; як повіє – Нема нічого: скрізь біліє...* [7, с. 105].

У межах семантичного перенесення реалізуються два способи семантичних змін: метонімія і метафора. При переосмисленні узуальних значень продуктивним виявляється механізм метонімії, об'єктивований у поезії Т. Шевченка такими моделями: 1. Колір – характеристика людини за кольором одягу: *В таку пору під горою, Біля того гаю, що чорніє над водою, Щось біле блукає* [7, с. 73]; 2. Колір – характеристика людини за кольором шкіри + меліорація (додаткове позитивне значення «гарний», «молодий», «пещений»): *Карі оченята, Біле личко червоніє – Не довго, дівчата* [7, с. 114]; 3. Колір – характеристика людини за кольором шкіри + пейорація. Негативний конотативний елемент проявляється у «нездоровому» кольорі шкіри. Навіть якщо зазвичай нормальна шкіра здорової людини характеризується як «біла», то все ж паралельно існує лексема «збліднути», тобто набрати неприродного білого кольору: *І на тілі, на княжім білім, помарнілім, Омлю кров суху, отру Глибокій, тяжкій рани* [7, с. 342]. 4. Колір – характеристика птаха за кольором пір'я: *Схопилися, білесенькі, І в ліс полетіли* [7, с. 318]; 5. Колір – характеристика будівлі і місць проживання за кольором: *І досі сниться: під горою Меж вербами та над водою Біленька хаточка* [8, с. 233], *Близнят в Бендерах привела. У білих Яссах колихала, У Дунаєві скупала* [8, с. 270];

6. Колір – характеристика простору за ознакою «наявність снігу»: *Реве, свище заверюха. По лісу завило; Як же море, біле поле Снігом покотилось* [7, с. 105]; 7. Колір – характеристика часу за ознакою «наявність снігу»: *Знову забіліла Зима біла* [8, с. 296].

Зорова метафора розвивається на основі подібності ознак при їх візуальному сприйнятті. Метафоричний перенос здійснюється на основі подібності ознак, що сприймаються певним рецептором, і може мати кількоступеневу структуру, поєднуючи різні асоціативні паралелі. Словосполучення «білий світ», колористичне в своїй основі, у ході семантичної трансформації актуалізувало і спаяло семи «наявність світла» і «широта, необмеженість»: *Чи винен той голуб, що сокіл убив? Сумує, воркує, білим світом нудить, Літає, шукає, дума – заблудив* [7, с. 74].

Хоч білий колір є порівняно звичним і доступним для безпосереднього перцептивного сприйняття і діяльності – є предмети білого кольору, є відомі реалії,

які здатні в процесі людської діяльності надати певному об'єкту білого кольору, такі як вапно, попіл та ін., історично удосконалились технології вибілювання, все ж процес надання чомусь білого кольору є досить трудомістким і непростим. Вірогідно, це спричинило актуалізацію семи «багатий», «заможний» у значенні слова «білий». Вона дещо прихована у стереотипній сполуці *біла сорочка*, але саме використання конструкції свідчить про існування іншої, «не-білої» форми одягу, адже часто синтагматичними сусідами сполуки є лексеми «тонка», «свято», «неділя». Більш виразно значення «багатий» проявляється у поєднаннях прикметника «білий» з іменником «палати», що теж має сему «багатий»: *Я виросла, викохалась У білих палатах* [7, с. 373]; *Тяжко дітей годувати У безверхій хаті, А ще гірше старітися У білих палатах* [7, с. 331].

Дієслово більш абстрактне, ніж ім'я, тому колірна ознака, виражена дієсловом, набуває динамічності, процесуальності, поєднуючи ознаку з такими категоріями, як час і простір. Об'єктивація семантики білого реалізована у поезії Т. Шевченка двома основними формами *біліти* і *обілити*, що виявлять здатність дієслова як частини мови репрезентувати і статичну, і динамічну властивості. У лексемах з суфіксом *-і-* реалізовано процес сприймання ознаки, колір предмета проявляється і визначається спостерегачем як властивість цього предмета, незалежна від дії людини: *Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво* [7, с. 25]. Передати колірну ознаку в динамічному аспекті дозволяє зв'язок лексичного значення дієслова з семантикою виду: *Мороз лютує, аж скрипить, Луна червона побіліла, І сторож боязно кричить, Щоб злого пана не збудить* [7, с. 105].

На відміну від прикметника, дієслово здатне визначити колірну ознаку не як природно закладену, а як рису набуту, змінну, залежну від дії зовнішнього фактора. Контексти з дієсловом *біліти* визначають коло чинників, які коригують процес зміни кольору предмета, серед яких, зокрема, сніг: *Знову забіліла Зима біла* [8, с. 296]; цвіт: *Весна, садочки зацвіли; Неначе полотном укриті, Росою Божою умиті, Біліють* [8, с. 156]; вік: *Ви в наймах вирости чужії, У наймах коси побіліють, У наймах, сестри, й умрете!* [8, с. 223]; страх: *Затрусилась, побіліли, Мовчки озирали Мученика* [7, с. 293].

До другої групи дієслів належать форми з суфіксом *-и-*, які визначають колірну ознаку як результат дії людини: *Може, вернеться з-за світа В пустку зимувати, Хоч всередині обілить Горілую хату* [7, с. 283].

Прихильники визначення ознаки як риси, притаманної предмету, який і визначає характеристику ознаки, роблять спроби виявити предметний, реально існуючий еталон цієї ознаки. У сучасних мовах семантичний компонент «еталон» виділяють у всіх назвах кольору на основі моделі «колір такий самий, як...» [1, с. 247], проте стосовно «білого» А. Вежицька акцентує на зв'язку «макро-білого» зі світлом, сонцем і вогнем і включає до семантичного поля білого такі ознаки, як блиск і світіння [1, с. 242]. Залежність білого кольору від сонячного світла, що виявляється в описаних вище метонімічних моделях, підтверджується українським мовним матеріалом. Разом з тим прототипні еталони як їх найбільш яскраві предметні репрезентатори є явищем змінним, залежним від людського досвіду, рівня економічного розвитку та багатьох інших факторів. Сучасні мовознавчі дослідження

акцентують на можливості існування декількох потенційних фокусів, інколи семантично і тематично далеких один від одного. Еталон часто проявляється у порівняннях. Між об'єктом порівняння і об'єктом, що презентує його ознаку, в свідомості мовця встановлюються відношення «мета – джерело» детально описані Дж. Лакоффом на матеріалі метафори [3]. У творах Т. Шевченка основні характеристики білого кольору впливали із асоцій зі снігом і отримали формальну реалізацію в авторському новотворі *снігоцвіт*: *А дівчата завітчались І почали звати Лілеєю-снігоцвітом; І я процвітати Стала в гаї, і в теплиці, І в білих палатах* [7, с. 375] та виявились у семантиці відад'єктивних дієслів.

Отже, КП «білий» належить до базових в українській мові за всіма основними критеріями – частотністю використання, здатністю реалізуватися у різних словотвірних варіантах і проявлятися у широкому колі референтів, формувати метонімічні моделі, об'єктивувати прямі і образно-символічні значення. Взірцеві ознаки білого кольору заковдані в свідомості українців в аналогічних зв'язках зі снігом.

Висновки. Прототип – явище змінне, тому в подальших дослідженнях плануємо виявити, як розвинулися реалізації і прототипні референції в сучасній українській мові. Текстові студії потребують експериментальних підтверджень, психологічних екскурсів тощо, поєднання яких дасть певні підстави сформувати когнітивні підходи дослідження в царині кольористики.

Список літератури

1. Вежбицкая А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия / Анна Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – С. 231-291.
2. Демьянков В. З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка / В. З. Демьянков // Структуры представления знаний в языке / [отв. редактор Е. С. Кудрякова]. – М.: Российская академия наук, Ин-т науч. информации по общественным наукам, 1994. – С. 32-86.
3. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
4. Лапшина М. Н. Семантическая эволюция английского слова (изучение лексики в когнитивном аспекте) / М. Н. Лапшина. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1998. – 220 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с.
6. Слухай Н. В. Вербалізація сенсорних прототипів у поетичній творчості Тараса Шевченка: колір і звук / Н. В. Слухай // Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць. – Вип. 14. – К.: КНУ, 2011. – С. 87-96.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1.: Поезія 1837-1847 / [перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського]. – 784 с.
8. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1.: Поезія 1837-1847 / [перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського]. – 784 с.
9. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка): [монография] / А. Н. Шрамм. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
10. Berlin B. Basic color terms: their universality and evolution / B. Berlin, P. Kay – Berkeley, 1969. – 234 p.

Парасин Н. Д. **Идиостилевые характеристики цветообозначений в аспекте теории прототипов** // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 4. Часть 2. – С.336-342.

В статье проанализированы формы обозначения белого цвета в поэзии Т. Шевченко в аспекте теории прототипов. Сделана попытка определить прототипичные характеристики белого цвета как совокупности определенных признаков и выявить формы эталонных ассоциаций цветообозначения «белый».

Ключевые слова: прототип, цвет, поэзия Т. Шевченко.

Parasin N. **The idiostyle characteristics of colorsnominations in the aspect of theory prototypes** // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series «Filology. Social communicatios». – 2011. – V. 24 (63). – № 4. Part 2. – P.336-342.

In article forms of a designation of white colour in Shevchenko's poetry in aspect of the theory of prototypes are analysed. Attempt to define prototypical characteristics of white colour as sets of certain signs is made and to reveal forms of reference associations of "white".

Key words: prototype, color, poetry of Shevchenko.

Поступила до редакції 06.10.2011 р.